

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2019 metai

1

LI

Vilnius 2019

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2019

1

Vilnius 2019

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2019

1

Vilnius 2019

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-19-10

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifswaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Sergej POLECHOV / Сергей В. ПОЛЕХОВ / Sergey POLEKHOV
Rusijos mokslų akademijos Rusijos istorijos institutas, Rusija /
Institute of Russian History, Russian Academy of Sciences, Russia

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Ilinojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai).
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje: <http://talpykla.istorija.lt/>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2019
© Straipsnių autoriai, 2019

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Jerzy Kaliszuk. **Codices deperditi. Średniowieczne rękopisy łacińskie Biblioteki Narodowej utracone w czasie II wojny światowej = Codices deperditi: medieval Latin manuscripts from the National Library lost during the Second World War, t. 1: Dzieje i charakterystyka kolekcji, t. 2: Katalog rękopisów utraconych, t. 3: Indeksy. Aneks. Bibliografia.** Wrocław: Bibliografia Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 2016. 685 p., ISBN:978-83-87843-42-7; 978-83-87843-43-4; 978-83-87843-44-1; 978-83-87843-45-8

Amžių bėgyje knyga buvo daugiaplanis, įvairias funkcijas (atminties saugojimo, istorinės savimonės formavimo, mokymo ir mokymosi priemonė, dvasinių, intelektinių, akademinų, estetinių inspiracijų šaltinis ir kt.) atlikęs objektas ir itin daugiaprasmiškas simbolis, o knygų kolekcionavimas, bibliotekų kaupimas – neatsiejama įvairialypio kultūrinio, intelektinio, dvasinio, politinio ir kt. gyvenimo dalis. Per karus knyga tapdavo vertingu grobiu, „dvasiniu priešu“, karo „auka“. Būtent šiame kontekste pristatytinas Jerzy Kaliszuko trijų tomų veikalas, skirtas itin dramatiškai temai – Antrojo pasaulinio karo metu sunaikintiems Nacionalinėje bibliotekoje Varšuvoje (*Biblioteka Narodowa w Warszawie*, toliau – NB) saugotiems lotyniškiems viduramžių kodeksams. Tai išskirtinis daugiapakopės struktūros novatoriškas darbas, pasižymintis temų įvairove bei informacijos gausa. Pirmiausia tai pasakojimas apie valstybių, pasaulietinių ir dvasinių institucijų bei asmens santykį su knyga. Antra, per požiūrį į knygų ir bibliotekų kaupimą bei kaupimo būdus, knygų ir bibliotekų saugojimą sukurtas įvairių laikų visuomenės, skirtingų jos socialinių struktūrų, aplinkų ir tam tikru mastu atskirų individų mentalinis vaizdas. Trečia, dėmesio verta autoriaus pasirinkta tyrimo metodika, kurią sąlygiškai galima pavadinti sinteze ir daugiapakope rekonstrukcija. Galiausiai aptariama publikacija yra itin vertingas šaltinis kultūros istorikams, kodikologams ir kitų sričių mokslininkams. Tyrėjas aptarė privačius ir institucinius knygų rinkinius ir bibliotekas, kuriose viduramžių rankraščiai buvo saugomi, kol pateko į NB, identifikavo NB prieškarui saugotus 1445 lotyniškus viduramžių rankraščius ir sudarė jų katalogą. Nauja yra tai, kad remdamasis labai kruopščia, tik

įvairiapuse rankraštinųjų šaltinių ir istoriografijos analize, autorius pagal galimybes atkūrė identifikuojamą kodeksų, kurių dauguma buvo sunaikinta 1944 m. spalio mėnesį, turinį.

Darbą sudaro trys tomai. Pirmasis, tai monografija, pavadinta „Kolekcijų istorija ir apibūdinimas“ (*Dzieje i charakterystyka kolekcji*), antrasis – „Prarastų rankraščių katalogas“ (*Katalog rękopisów utraconych*)¹, trečiasis – „Indeksai. Priedas. Bibliografija“ (*Indeksy. Aneks. Bibliografia*). Autorius monografiją vadina „istoriniu įvadu“ (I, p. 42). Ji yra sudaryta iš pratarmės, įvado, dviejų dalių („Kolekcijų istorija ir ištyrimo būklė“ (*Dzieje kolekcji i stan opracowania*) ir „Kolekcijų charakteristikos“ (*Charakterystyka kolekcji*)), apibendrinimo, santraukos anglų kalba, lentelių ir diagramų sąrašo, rodyklių: asmenvardžių, geografinių vietovardžių, cituotų rankraščių.

Pratarmėje autorius trumpai išdėsto darbo atsiradimo istoriją, tyrimo objektą. Įvadas yra daugiatis ir gana sudėtingos struktūros, jame neretai sugrįžtama prie jau aptartų dalykų (I, p. 13–44). Apie kai kurias įvade aptariamąs aktualijas (pvz., tyrimo objektą, tyrimo metodą) autorius kalba ir kitose monografijos dalyse (I, p. 197, II/1, p. 8, 9). Pradedama nuo privatiems ir instituciniams knygų rinkiniams kylančių grėsmių (I, p. 13–17). Jas autorius skirsto į ištikusias dėl natūralių aplinkybių ar priežasčių (potvyniai, gaisrai, žemės drebėjimai ir kt.) ir kilusias dėl tikslinės žmogaus veiklos (įvairios apimties knygų vagystės ir plėšimai (nuo iš konkretaus rinkinio paimtos vertingiausios knygos ar knygų iki ištisu kolekcijų perėmimo) (I, p. 13, 14) bei karas). Autorius pažymi, kad karo metu knygos tapdavo grobiu, trofėjais, o neretai – priklausomai nuo aplinkybių – virsdavo vertingomis dovanomis (I, p. 14). Knygų grobimas, bibliotekų plėšimas vykdavo gana organizuotai ir dideliu mastu. Plėšimai per karą, taip pat apsaugos ir kontrolės stygius taikos metu lėmė ištisu knygų kolekcijų išdraskymą (I, p. 14, 15). Kalbėtina ir apie karų metu vykusį tikslinį bibliotekų sunaikinimą, įvardijamą terminu *knygžudystė (książkobójstwo, libricide, literary genocide ar net bibliocaust)* (I, p. 15–17). J. Kaliszukas atkreipia dėmesį į tai, kad trisdešimtmečio karo metu (t. y. XVII a. pirmojoje pusėje) jau veikė asmenys, įsigydavę knygų ne vien plėšdami, bet neretai beveik už dyką nupirkdami ištisas bibliotekas (I, p. 14).

Tyrimo objektą autorius nusako monografijos pratarmėje (I, p. 10) ir įvade (I, p. 18, 43), dar sykį prie jo grįžta pirmame monografijos skyriuje (I, p. 47). Pasak J. Kaliszuko, tyrimo objektas turėjo atitikti tris sąlygas: 1) lotyniškieji viduramžių rankraščiai (pagaminti maždaug iki 1520 m.); 2) prieš Antrąjį pasaulinį karą saugoti NB; 3) sunaikinti Antrojo pasaulinio karo metu (I, p. 10). Autorius viduramžiškais vadina kodeksus, pagamintus iki XVI a. trečiojo dešimtmečio (I, p. 43, 202). Tyrėjas pripažįsta, kad tai dirbtinė chronologinė riba, tačiau šia apibrėžtimi remiamasi daugelyje darbų, kaip momentu, kai spausdinta kny-

¹ Recenzijoje aptariamą veikalą sudaro keli tomai ir dalys, tad cituojant nurodomas ne tik puslapis, bet ir tomas (romėniškais rašmenimis) bei dalis (arabiškais rašmenimis).

ga pradeda dominuoti rankraštinės produkcijos atžvilgiu (I, p. 18). Autorius paaiškina, kad norint aprėpti vėlesnio laiko rankraščius, neišvengiamai reikėtų papildomų tyrimų: pvz., išsiaiškinti atskiruose istoriniuose knygų rinkiniuose susiklosčiusį santykį tarp rankraštinių ir spausdintų knygų arba analizuoti, kaip Lenkijos aptariamojo laikotarpio kultūroje funkcionavo spausdintų knygų nuorašai (I, p. 18). Rankraščių kalbos pasirinkimą lėmė darbo tikslas, t. y. išsiaiškinti viduramžių knygų rinkinius, o Lenkijos knygų rinkiniuose vyravo kodeksai su tekstais lotynų kalba. J. Kaliszukas pabrėžia, kad tai buvo XVIII ir XIX a. bibliotekininkų išskirtas knygų rinkinys su atskira signatūrų seka, žymėta *Lat.* (I, p. 18). Tyrėjas nurodo, kad analizuojami viduramžių knygų rinkiniai yra iš Mažosios Lenkijos šiaurinių sričių, daugiausia iš benediktinų ir cistersų vienuolynų, t. y. apytikriai iš XIX a. Varšuvos Kunigaikštystės ir Lenkijos karalystės sienas atitinkančios teritorijos (I, p. 43).

Nekvestionuojant autoriaus pasirinktos chronologinės ribos bei turint omenyje, kad vyrauja XV a. kodeksai, kurių yra 1135 (I, p. 213, 214; II/1–2) ir dauguma jų sukurti Lenkijoje, atkreiptinas dėmesys, kad darbe minimi iki XVI a. vidurio sukurti kodeksai (I, p. 28, 213), o tarp identifikuotų yra 1504, 1506 m. ar XVI a. Prancūzijoje sukurtų kodeksų (II/1, p. 90, 92 ir kt.). Tad vis dėlto abejotina, ar, pvz., XVI a. antrojo dešimtmečio ir vėlesnių metų kodeksams taikytinas apibūdinimas „viduramžių“. Istoriografijoje esama tradicijos (žinoma, įvertinant rankraščio formą) XVI a. pirmųjų dešimtmečių kodeksus priskirti ankstyviesiems naujesiems laikams². Tačiau kalbant apie skirtingose valstybėse pagamintus kodeksus, viduramžių kodeksai datuojami nevienodai. Antai Italijoje XVI a. sukurti kodeksai siejami jau su naujaisiais laikais³. Neabejotina, kad XVI a. per pirmus du dešimtmečius buvo pagaminama rankraščių, atliepiančių vėlyvųjų viduramžių tendencijas. Tačiau taip pat gamintos knygos, atitinkančios ankstyvųjų naujųjų laikų įvairaus pobūdžio modernėjimo tendencijas (vertinant per paleografijos prizmę). Tad spausdintos knygos išigalėjimas nurungiant rankraštinę vargą ar yra pagrindinis kriterijus XVI a. antruoju dešimtmečiu datuojamus rankraštinius kodeksus priskirti viduramžiams. Veikiau manytina, kad įvardyti kodeksus viduramžiškais, ankstyvųjų naujųjų laikų ar mišriais (pereinamaisiais) (t. y. turinčiais ir viduramžiškų, ir ankstyvųjų naujųjų laikų požymių) galima tik pagal jų pavidalo visumą. Tad gal būtų buvę tiksliau kalbėti apie viduramžių ir ankstyvųjų naujųjų laikų kodeksus.

²Fr. Beck und L. Fr. Beck, *Die lateinische Schrift. Schriftzeugnisse aus dem deutschen Sprachgebiet vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Köln–Weimar–Wien, 2007, S. 36–57, 58–60, 94–95; J. Słowinski, *Rozwój pisma lacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku*, Lublin, 1992, s. 5–9, 19–33; H. Foerster, Th. Frenz, *Abriss der lateinischen Paläographie, Bibliothek des Buchwesens*, begründet von H. Widmann, hrsg. von St. Füssel, Bd. 15, 2004, S. 324, 241–255; H. Fichtenau, *Die Lehrbücher Maximilians I. und die Anfänge der Frakturschrift*, Hamburg, 1961; Fr. Muzika, *Die Schöne Schrift in der Entwicklung des lateinischen Alphabets*, Bd. I, Praha, 1965, S. 418–421, 440, 459, 472–489 ir kt.; A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma lacińskiego*, Warszawa, 1973, s. 170, 173, 174–177.

³H. Foerster, Th. Frenz, min. veik., p. 235–240; O. Mazal, *Paläographie und Paleotypie zur Geschichte der Schrift im Zeitalter der Inkunabeln*, Stugart, 1984.

Tyrimo tikslus autorius apibrėžia pratarmėje (I, p. 10) ir įvade (I, p. 18, 27). Pasak J. Kaliszuko, siekta identifikuoti kuo daugiau prieš Antrąjį pasaulinį karą NB priklausiusių lotyniškųjų viduramžių rankraščių (I, p. 10). Įvade tyrėjas tikslus detalizuoja. Nurodo siekiantis atkurti tik nedidelę, bet seniausią NB prieškarinio knygų rinkinio dalį, t. y. lotyniškuosius viduramžių rankraščius ir remiantis jų analize apibūdinti dalį viduramžinių Lenkijos knygų rinkinių. Tyrėjas pažymi, kad iki tol tai nebuvo tapę atskirų tyrimų objektu (I, p. 27). Autorius taip pat pastebi, kad darbas neskirtas konkrečių knygų rinkinių teminei analizei. Tyrėjas veikiau koncentravęsis į knygas kuriančių ir jas vartojančių žmonių paveikslą, be to, siekė apibūdinti knygų įgijimo būdus (I, p. 43). Vis dėlto reikia pažymėti, kad šis kuklus tyrimo tikslo nusakymas gerokai prieštarauja antrajame monografijos skyriuje autoriaus pateiktai medžiagai ir įžvalgoms.

Tyrimo metodą autorius pristato įvade (I, p. 27, 28), pirmame ir antrame monografijos skyriuose (I, p. 197, 201, 208). J. Kaliszukas, atsižvelgdamas į labai nevienodos aprėpties ir pobūdžio tikslus bei iš jų išplaukiančius skirtingus uždavinius, disponuojamus šaltinius ir istoriografiją, tyrimui pasitelkė metodiką, kurią sąlygiškai galima pavadinti sinteze ir triguba rekonstrukcija. Pirmasis etapas – tai rinkinio dydžio (t. y. kodeksų skaičiaus) ir pobūdžio nustatymas, rankraščių identifikavimas ir jų proveniencijos išsiaiškinimas. Antrasis – privačių ir institucinių bibliotekų viduramžiškų knygų kolekcijų, sudariusių NB viduramžių rankraščių rinkinį, rekonstrukcija. Tam buvo pasitelkta visa prieinama publikuota ir rankraštine medžiaga tiek apie NB prieškarinį rankraščių išteklių sudariusias atskiras kolekcijas, tiek apie viso NB rankraščių rinkinio istoriją. Tyrimas pradėtas nuo XVIII ir XIX a. bibliotekų ir kolekcijų, vėliau sudariusių NB rinkinių pagrindą, ištakų analizės. Tyrėjas chronologine tvarka išsiaiškino NB viduramžių rankraščių rinkinio ištyrimo būklę iki jo sunaikinimo. Autoriaus nuomone, tik tokia tyrimo seka galėjo leisti apytikriai apibrėžti viduramžiškų lotyniškų kodeksų rinkinį (I, p. 28). Trečiasis etapas – identifikuotų kodeksų turinio rekonstrukcija. J. Kaliszukas nurodo negalėjęs pasitelkti įprastai taikomo retrogresyvinio metodo, nes NB kartotekos ir rankraščių katalogai sudėgė kartu su rankraščiais. Yra dingę ir ankstesni atskirų kolekcijų rankraščių katalogai. Vis dėlto reikia pažymėti, kad pagal galimybes šį metodą taikė (apie tai žr. I, p. 201–203). Pasak autoriaus, tyrimą sunkino ir tai, kad viduramžiškų lotyniškųjų rankraščių rinkinys niekada nebuvo išskirtas iš viso NB rinkinio. Dėl to nežinota bibliotekoje saugotų lotyniškųjų viduramžių kodeksų skaičiaus (I, p. 27, 28).

Pasak I. Kaliszuko, visos NB prieškarinės rankraščių kolekcijos ypatumas (jis išliko iki šiol) buvo ne vien skirtinga jų sudarančių knygų proveniencija, bet ir sudėtinga atskirų kolekcijų, įėjusių į knygų rinkinį, istorija (I, p. 18). Tyrėjas išskiria tris pagrindinius jos periodus: a) privačių ir institucinių knygų rinkinių sukūrimas XVIII ir XIX a.; b) jų išvežimas į Rusiją, revindikacija ir grąžinimas; c) rinkinių sunaikinimas 1944 m. (I, p. 18). Tyrėjo nuomone, NB rankraščių kolekcijos pagrindą sudarė XVIII–XIX a. susiformavę

lenkiški knygų rinkiniai (t. y. Zaluskių bibliotekos, viešosios bibliotekos prie Varšuvos universiteto, Varšuvos mokslo bičiulių draugijos bibliotekos bei dalis Čartoryskių Pulavo bibliotekos) (I, p. 19). Autorius aptaria naujaisiais laikais kilusį kolekcionavimą, išskiria rankraščių kolekcionavimo tipus (pvz., privatus, institucinis) ir kolekcionavimo motyvus, aptaria asmeninių knygų rinkinių ir institucinių bibliotekų kaupimo paskatas ir būdus, kartais panašesnius į knygų vagystes ar tokiais ir buvusius (I, p. 19–22 ir kt.).

Jau įvade tyrėjas plėtoja XVIII ir XIX a. vykusio bibliotekų knygų rinkinių išvežimo į Rusiją bei jų sugražinimo į Lenkiją temą, pateikia sugražintų viduramžių rankraščių skaičius (I, p. 22–26), mini ankstesnes karinių konfliktų metu pagrobtų rankraščių susigražinimo arba atlyginimo už juos tinkamu ekvivalentu praktikas (I, p. 23, 24). Pavyzdžiui, 1660 m. Olyvoje vykusių Lenkijos–Švedijos derybų metu jų objektas buvo ir rašytinių kultūros vertybių restitucija. Iš Švedijos siekta susigražinti visus pagrobtus archyvus ir dokumentus, tarp jų ir valdovo biblioteką (I, p. 23, 24). Čia galima prisiminti, kad derybų dėl knygų susigražinimo būta ir gerokai anksčiau. Po Žalgirio mūšio į Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto rankas Prūsijos Holande (vok. *Preußisch Holland*) kaip karo grobį patekusias knygas 1411 m. derybų keliu siekė susigražinti didysis magistras Henrikas von Plauenas. Su tuo susijęs 1411 m. didžiojo kunigaikščio jam duotas pažadas keletą knygų gražinti, kartu nurodant, kad kai kurias pasiliks⁴.

Autorius apžvelgia kodikologijos mokslo istoriją Lenkijoje, ją papildoma šio mokslo raidos momentais Vakarų Europoje (Vokietijoje, Anglijoje, Prancūzijoje) (I, p. 28–42). Įvado pabaigoje tyrėjas apibūdina viso veikalo struktūrą, trumpai anotuoja kiekvienos dalies turinį ir monografijos atskiras dalis (I, p. 42) bei apibūdina šaltinius (I, p. 42, 43). Šiek tiek netikėta, kad įvado pabaigoje autorius išdėsto itin svarbias tyrimo išvadas – dalį statistinių tyrimo rezultatų. Tyrėjas nurodo identifikavęs 1445 kodeksus iš prieškarinio NB lotyniškų viduramžių rankraščių rinkinio, tačiau tik pusę jų pagal įvairius požymius galėjo priskirti konkrečiam istoriniam rinkiniui (I, p. 43). Antra – įžvalgos apie vėlyvųjų viduramžių Lenkijos dvasinį, mentalinį, kultūrinį kontekstą. J. Kaliszuko nuomone, NB prieškarinio viduramžinių knygų rinkinio ir jį sudariusių istorinių rinkinių analizė, bent jau remiantis vienuolynų knygų rinkinių dydžiu ir sudėtimi, leidžia teigti, kad tezė apie lenkiškojo monasticizmo krizę vėlyvaisiais viduramžiais yra pagrįsta. Antras itin svarbus veiksnys – būdas, kuriuo įvairios bažnytinės institucijos įgydavo knygų. Pasak tyrėjo, galima manyti, jog vėlyvaisiais viduramžiais tarp žmonių (iš įvairių aplinkų pasaulietinės

⁴ *Klocz hat uns gebeten van euwir wegen umb die bucher, die czu Holland woren genomen, und wir hetten em umb euwir willin etliche gegeben, der her of die zeit nicht mochte furen. Sundir her nochmols wir wellin euch etliche van den buchern gerne senden. Gebin czu Tracken am montage noch quasi modo geniti. Žr.: Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae (1376–1430), collectus opera A. Prochaska, (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, t. VI), Cracoviae, 1882, nr. 476, s. 223.*

ir vienuolijų dvasininkijos, pasauliečių), kuriuos jungė universitetinis išsilavinimas arba bent buvimas universiteto aplinkoje, egzistavo intensyvių savitarpio kontaktų tinklas (I, p. 43).

Monografijos pirmoji dalis „Kolekcijų istorija ir ištyrimo būklė“ pagal struktūrą, apimtį, aptariamų temų spektrą galėtų būti atskira knyga (I, p. 45–197). Šioje dalyje tyrėjas, remdamasis gausiais archyviniais šaltiniais ir išsamia istoriografija, nuodugniai pasakoja NB prieškarinio viduramžių rankraščių kolekcijos istoriją, jos raidos etapus, atskirų bibliotekų rinkinių istoriją. Autorius išskiria tris jos etapus. Pirmasis, sąlygiškai vadinamas Varšuvos, – tai knygų rinkinių kaupimas Abiejų Tautų Respublikoje ir Lenkijos Karalystėje iki 1832 m. Antrasis – išvežtųjų rankraščių buvimas Peterburge, kur iki XIX a. vidurio jie buvo mokslininkų iš įvairių valstybių, daugiausia Lenkijos, tyrimo objektu. Trečiasis etapas apima rankraščių likimą XX a. Jo chronologinė riba – 1944 m. spalio, kai Vokietijos kariai padegė Krasinskių bibliotekoje saugotus specialiuosius rinkinius.

Pirmąją monografijos dalį sudaro 6 skyriai. Pirmame skyriuje, pavadintame „Pirmasis varšuvietiškas periodas (XVIII a. – 1832 m.)“ (*Pierwszy okres warszawski (XVIII w. – 1832)*) (I, p. 49–95), autorius analizuoja Zaluckių, Tadeušo Časkio, Čartoryskių bibliotekos Pulavuose, Varšuvos mokslo bičiulių draugijos, viešosios bibliotekos prie Varšuvos universiteto, Varšuvos licėjaus bibliotekos, Apeliacinio teismo bibliotekos radimosi prielaidas, vienuolynų bibliotekų rankraščių rinkinių likimą ir klajones, knygų kaupimo būdus, svarsto, kiek kuriame rinkinyje ar bibliotekoje galėjo būti viduramžių lotyniškųjų kodeksų. Daug dėmesio J. Kaliszukas skiria kolekcionavimo temai, agentų, ieškojusių knygų ir jas pirkusių, veiklai (I, p. 49–67 ir kt.). Nagrinėdamas privačių bibliotekų tvarkymą, autorius analizuoja bibliotekininkų padarytus viduramžių knygų aprašus. Pavyzdžiui, aptardamas Zaluckių bibliotekos prefekto Jano Danieliaus Janockio parengtame ir 1752 m. publikuotame kataloge *Specimen catalogi codicum manuscryptorum Bibliothecae Zaluscianiae* pateiktą kodeksų chronologinį apibūdinimą *codex antiquus, manuscriptum perantiquum, antiquissimum*, autorius pažymi, jog sunku nustatyti kriterijus, kuriais prefektas rėmėsi apibūdinamas kodeksus. Kalbama apie X a. pabaigos „Apaštalo darbus“, parašytus auksinėmis majuskulinėmis raidėmis, ir nedatuotą brevijorių (I, p. 54, 55). Tai labai vertinga informacija, ir lieka neaišku, kas inspiravo J. D. Janockį pasitelkti minėtus apibūdinimus. Turima omenyje, kad pvz., ankstyvieji humanistai atrastą IX–XII a. kodeksų karolingų minuskulą vadino *littera antiqua horum temporum, littera antiqua, antica, scriptura antiqua*⁵. Antrasis skyrius pavadintas „Ru-

⁵ M. Steinmann, Die humanistische Schrift und die Anfänge des Humanismus in Basel, *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* (toliau – AD), Bd. 22, 1976, S. 382; H. Zimmerhackl, Das Eindringen humanistischer Schriftformen in die Dokumentarschrift der kommunalen Behörden der Emilia Romagna im 15 Jahrhundert, AD, Bd. 45, 1999, S. 123, 129–131, 134; Th. Frenz,

siškasis periodas: Imperatoriškoje viešojoje bibliotekoje Peterburge (1795–1832–1921)“ (*Okres rosyjski: w Cesarskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu (1795–1832–1921)*) (I, p. 97–138). Tyrėjas išsamiai aptaria išvežtųjų rinkinių likimą, jų lokalizaciją Imperatoriškoje viešojoje bibliotekoje Peterburge. Daug dėmesio skiria tuo laiku bibliotekos kodeksus analizavusių Lenkijos (pvz., Romualdo Hubės, Wacławo Aleksandro Maciejowskio, Augusto Bielowskio ir kt.) ir kitų valstybių, t. y. Vokietijos, Čekoslovakijos mokslininkų (pvz., Wilhelmo Arndto, Karlo Gillerto, Václavo Flajšhans ir kt.) padarytiems kodeksų aprašams. Trečiajame skyriuje „Antrasis varšuvietiškas periodas“ (*Drugi okres warszawski*) (I, p. 139–170) nuodugnai aptariamas išvežtųjų rinkinių grąžinimas iš Rusijos. Autorius pateikia spalvingą faktais paremtą pasakojimą apie valstybių (Rusijos ir Lenkijos) ir jų atstovų veiksmus sprendžiant rankraščių revindikacijos klausimą, jų elgesį (pagalbą ar trukdymą) grąžinant knygas bei abiejų valstybių akademinėjų aplinkų ir pavienių mokslininkų poziciją grąžinamų kodeksų atžvilgiu. Tyrėjas pateikia sugrąžintų viduramžių rankraščių skaičių, nuodugnai aprašo grąžintų kodeksų paskirstymą tarp Varšuvos universiteto bibliotekos ir NB. Aptariamas NB depozito teisėmis perduotas Vilnovo bibliotekos rankraščių rinkinys. Skyrius baigiamas NB saugoto rankraščių rinkinio tyrimų iki 1939 m. būklės apibūdinimu ir paties rinkinio 1939 m. trumpa charakteristika pagal kodeksų kalbą, turinį, medžiagą, kurioje parašyta. Ketvirtame skyriuje „Antrasis pasaulinis karas – rinkinių sunaikinimas“ (*Druga wojna światowa – zniszczenie zbiorów*) autorius išsamiai pasakoja apie jau 1939 m. birželį dėtus pastangas apsaugoti vertingiausių rankraščių (I, p. 171–180). J. Kaliszukas aptaria NB rankraščių kolekcijos skaidymą į naujus struktūrinius vienetus, joje saugotų viduramžių rankraščių rinkinio išskaidymą, rankraščių kilnojamą po įvairias vietas bei to priežastis. Vienais atvejais tai buvo siekis juos apsaugoti (pvz., nesaugios patalpos, bombardavimo grėsmė) ir pan., dar kitais – vokiečių vadovybės planai vertingiausių rinkinius, tarp jų ir rankraščius, išvežti (I p. 178, 189). Autorius mini 1940–1942 m. tebesitęsusį darbą prie rankraščių (pvz., katalogavimą) (I, p. 174, 175), 1942 m. rankraščius analizavusius vokiečių mokslininkus: profesorių Friedrichą Stegmüllerį ir Ernstą Zinnerį (I, p. 177). Skyrius baigiamas NB rankraščių rinkinio sunaikinimo faktu. Penktame skyriuje „Kvietimas iš atminties – pokarinė dalykinė literatūra“ (*Przywoływane z pamięci – powojenna literatura przedmiotu*) autorius aptaria bibliotekininkų siekius išsiaiškinti nuostolių mastą bei šiai temai skirtą dalykinę literatūrą (p. 181–193). Šeštasis skyrius pavadintas „Išsaugojimo būklė Nacionalinėje

Das Eindringen humanistischer Schriftformen in die Urkunden und Akten der päpstlichen Kurie im 15. Jahrhundert, Teil I, *AD*, Bd. 19, 1973, p. 303, 335; A. H e s s e l, Die Entstehung der Renaissanceschriften, *Archiv für Urkundenforschung*, Bd. 13, 1935, S. 8–10; Fr. S t e f f e n s, *Lateinische Paläographie. 125 Tafeln in Lichtdruck mit gegenüberstehender Transkription nebst Erläuterungen einer systematischen Darstellung der Entwicklung der lateinischen Schrift*, Trier, 1903, XXIII.

bibliotekoje“ (*Stan zachowania w Bibliotece Narodowej*) (I, p. 195–197). Trumputis skyrius skirtas atrastiems nesunaikintiems kodeksams, lakoniškai nusakyta galima tolesnė sunaikintų kodeksų tyrimų perspektyva.

Antroji monografijos dalis „Kolekcijų charakteristika“ struktūra, temų gausa ir apimtimi irgi prilygsta atskirai knygai (I, p. 199–586). Ji sudaryta iš septynių skyrių su poskyriais ir potėmėmis. Antrosios dalies įvade J. Kaliszukas grįžta prie NB saugoto viduramžiškų rankraščių rinkinio rekonstrukcijos metodo (I, p. 201). Turint omenyje, kaip tai svarbu ne tik bibliotekininkams, bet ir daugeliui įvairių kitų sričių mokslininkams (kultūros istorikams, kodikologams ir kt.) ir kokią didelį tyrimą atliko autorius, rekonstrukcijos metodą tikslinga pristatyti išsamiau. Kartu atkreiptinas dėmesys, kad jį taikyti identifikuojant NB prieškarinį viduramžinių rankraščių rinkinį (beje, autorius įvade tai nurodė, I, p. 27, 28) buvo itin sudėtinga, nes didžioji dalis kodeksų ir pagalbinio prieškarinio aparato (kartotekos, buvusių katalogų) sunaikinta. Pasak J. Kaliszuko, rekonstruojant knygų rinkinį, nepriklausomai nuo jo radimosi laiko, būtini keli retrogresyvinio tyrimo etapai. Pirmas – bendro rankraščių vienetų nustatymas; kitas – išlikusių rankraščių paieška ir analizė; galutinis – antrinės medžiagos (tokios kaip katalogai ir knygų rinkinio sąrašai, parengti tiek funkcionuojant institucijai, tiek vėliau) tyrimai bei informacijos apie knygų rinkinio ir atskirų kodeksų likimą rinkimas (I, p. 201). Autorius nurodo pagrindinius naudotus šaltinius (I, p. 202). Pavyzdžiui, tai „Imperatoriškosios viešosios bibliotekos Peterburge katalogas“, apimantis visą lotyniškų rankraščių rinkinį su revindikacinės komisijos narių padarytomis pastabomis, *Sigla codicum* – rankraščių, kurie buvo gražinti į Lenkiją, signatūrų suvestinė ir kt. Tyrėjas pažymi, pvz., iš Imperatoriškosios bibliotekos Peterburge katalogo išskyręs rankraščius, kurių apraše jų pagaminimo data yra nurodyta *maždaug iki 1530 m.* arba pagal kitas premisas juos buvo galima datuoti viduramžiais (I, p. 202, 203). Nustatęs pagrindinį viduramžiškų lotyniškųjų rankraščių rinkinio korpusą, likusias spragas autorius pildė remdamasis įvairia rankraštine ir publikuota medžiaga (inventoriais, monografijomis, kuriose kalbama apie ieškomus rankraščius).

Kitas NB viduramžių lotyniškųjų rankraščių rekonstrukcijos etapas – kodeksų identifikavimas ir jų turinio aprašymas (I, p. 203). Kaip minėta, historiografijoje tai naujas tyrimas ir naujas žvilgsnis į NB saugotų viduramžių lotyniškųjų rankraščių repertuarą. Pasak autoriaus, sudėtingiausia buvo ir ilgiausiai užtruko nustatyti rankraščio autorių ir pavadinimą. Teiginį J. Kaliszukas iliustruoja tokio tyrimo pavyzdžiais (I, p. 203, 204). Atskirai tyrėjas aptaria rankraščių datavimo sudėtingumą, taikomą metodą, kriterijus. Taip pat pateikia rankraščių datavimo pavyzdžius (I, p. 205). Atskira problema buvo rankraščių proveniencija. Autorius skiria dvi jos kategorijas: pagal rankraščio kilmę ir savininką. Kalbėdamas apie antrąją kategoriją, tyrėjas išskiria viduramžių provenienciją (pvz., kodeksas yra konkrečios bažnyčios ar vienuolyno) ir naujųjų laikų provenienciją (t. y. kurioje bibliotekoje ar kurios institucijos bibliotekos rinkiniuose kodeksas saugotas

ir kaip kito jo vieta) (I, p. 206, 207). Sudėtingiausia buvo apibrėžti viduramžių provenienciją (I, p. 207, 206). Lenkiškieji viduramžiais funkcionavę knygų rinkiniai yra sunaikinti arba išblaškyti, iš jų likę tik pavieniai kodeksai. Tik išimtiniais atvejais disponuojama viduramžių inventoriais, tad pagrindinė informacija yra iš vėlesnių šaltinių. Tai lemia, kad kartais nesąmoningai įtraukiami ir tie rankraščiai, kurie nebuvo padaryti vienuolyno ar bažnyčios skriptoriume, o į vienuolyno ar bažnyčios biblioteką pateko naujaisiais laikais. Galima tik pridurti, kad viduramžiais vienuolynas ar bažnyčia galėjo disponuoti kodeksais, pagamintais ne jų aplinkoje, bet į juos patekusiais dovanojimų keliu, knygų parsiveždavo iš studijų ar kitokio pobūdžio kelionių patys vienuoliai, ar kodeksai būdavo nuperkami (apie tai autorius išsamiai rašo aptardamas atskirų vienuolijų santykį su knygomis (p. 231–421). Tačiau jie taip pat papuola į vienuolyno knygų rinkinius.

Antrajame skyriuje „Statistiniai duomenys“ (*Zestawienia statystyczne*) (I, p. 209–226) autorius nurodo, kad identifikavo 1445 rankraščius, iš jų 1409 yra revindikatai, 36 – iš Vilanovo bibliotekos. Po karo išliko 77 lotyniškieji viduramžių rankraščiai ir kt. (I, p. 209, 210). Itin įdomūs duomenys apie tai, kiek kurių sričių rankraščių būta (pvz., teologijos – 1125, teisės – 103, lingvistikos – 37 ir kt.) (I, p. 210, 211). Pagal medžiagą vyrauja popieriuje parašyti kodeksai, tokių identifiukuota 1071, 344 pergamentiniai kodeksai, o apie 31 nėra duomenų. Tyrėjas nurodo kodeksų formatą ir kurio amžiaus tai buvo rankraščiai (pvz., iš X a. – 1 kodeksas, iš XI – 3, iš XII – 22, o XV – 1135 ir kt.). Nemažai dėmesio skirta viduramžių rankraščių proveniencijai naujaisiais laikais (I, p. 216–226). Trečiasis skyrius „Viduramžių knygų rinkiniai“ (*Księgozbiory średniowieczne*) (I, p. 227–230). Tyrėjas pagal kilmę juos suskirsto į tris grupes: 1. rankraščiai iš lenkiškųjų bažnytinių institucijų bei pasaulietinių rinkinių (jų yra per 740); 2. svetimoms kilmės kodeksai (šių išsiaiškinta 148 ir kilę jie vos ne iš visos Europos); 3. nenustatytos proveniencijos kodeksai, jų yra apie 600 ir daugeliu atvejų yra žinoma tik naujųjų laikų jų proveniencija. Itin svarbus yra ketvirtas skyrius „Žinomos viduramžių proveniencijos lenkiškos kilmės rankraščiai“ (*Rękopisy pochodzenia polskiego o znanej proveniencji średniowiecznej*) (I, p. 231–521). Skyrių sudaro šeši poskyriai su poskyriais ir potėmėmis. Mokslininkas aptaria šv. Benedikto, šv. Augustino, šv. Pranciškaus ordinų regulose išdėstytą požiūrį į biblioteką ir knygas. Detalizuoja atskirų vienuolijų (pvz., benediktinų, cistersų ir kt.) nuostatas bibliotekos, knygų, skaitymo bei mokslo atžvilgiu. Tyrėjas išsamiai apibūdina vienuolynų bibliotekose kauptų knygų teminį repertuarą, jų įgijimo būdus. Išanalizavęs mokslininkas pateikia panoraminį ordinų, jų vienuolijų bei atskirų vienuolynų intelektualinio ir kultūrinio potencialo vaizdą. Žiūrint iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūros tyrimų perspektyvos ir turint omenyje, pvz., pranciškonų veiklą Lietuvoje viduramžiais, tyrėjo pateikta informacija apie šv. Pranciškaus regulą ir pranciškonų nuostatas knygų ir mokslo atžvilgiu (I, p. 247–250 ir kt.) gali praversti svarstant apie knygos funkcionavimą Lietuvoje vėlyvaisiais viduramžiais. Aptaria katedrų ir parapinius knygų rinkinius, Kro-

kuvos universiteto aplinkos bei pasauliečių erdvėje funkcionavusius rankraščius ir kt. Penktasis skyrius „Nenustatytos proveniencijos lenkiškos kilmės rankraščiai“ (*Rękopisy pochodzenia polskiego o nieustalonej proveniencji*) (I, p. 523–528). Tyrėjas skiria dvi grupes: pagal pastabas rankraščiuose galima išsiaiškinti kas ir eventualiai kada perrašė kodeksą arba tekstą; pagal vidinius požymius įmanu nustatyti lenkišką rankraščio kilmę. Šeštame skyriuje „Svetimos kilmės rankraščiai“ (*Rękopisy prowieniacji obcej*) (I, p. 529–556) autorius svarsto, kur tie rankraščiai funcionavo viduramžiais, kaip ir iš kur į lenkiškus knygų rinkinius pateko naujaisiais laikais. Nurodo kitose valstybėse pagamintų rankraščių skaičių, pvz., Prancūzijos proveniencijos – 51 rankraštis, Italijos – 31, Čekijos – 28 ir kt. Septintasis skyrius „Nenustatytos proveniencijos rankraščiai“ (*Rękopisy o nieustalonej proveniencji*) (I, p. 558–585). Pasak tyrėjo, juos jungia tai, kad iki karo jie buvo Varšuvoje. J. Kaliszukas juos sugrupavo pagal knygos priklausymą kuriai nors naujųjų laikų kolekcijai. Tai: viduramžių proveniencijos rankraščiai iš Zaluskių bibliotekos; viduramžių proveniencijos rankraščiai iš 1832 m. konfiskuotų bibliotekų; viduramžių proveniencijos rankraščiai iš Vilanovo bibliotekos; rankraščiai nenustatytos naujųjų laikų proveniencijos.

Antrąjį tomą „Prarastų rankraščių katalogas“ (*Katalog rękopisów utraconych*) sudaro dvi dalys. Pirmoji baigiasi 646 p., antroji prasideda 647 p. ir baigiasi 1379 p. Tęstinė puslapių numeracija rodo, kad turėjo būti viena knyga, tačiau dėl didžiulės apimties ji buvo padalinta į dvi dalis. Kataloge pateikti prieš Antrąjį pasaulinį karą NB saugotų 1445 lotyniškųjų viduramžinių kodeksų itin išsami charakteristika, apimanti: a) pagal galimybes išsiaiškintą ir atkurtą rankraščio autorių ar autorius ir kodekso turinį (*zawartość*); b) kodikologinį aprašą (*opis kodikologiczny*). Jame pateikti labai vertingi, pvz., kultūros istorijos, knygrišystės, lotyniškosios paleografijos ir kt. duomenys (tai kodekso būklė iki sunaikinimo, liniavimas, teksto stulpelių skaičius, rašymo medžiaga, raštas, kuriuo jie parašyti, puošyba, įrišimas, proveniencija ir kt. (II/1, p. 7–9, 29–1379).

Trečias tomas pavadintas „Indeksai. Priedas. Bibliografija“ (*Indeksy. Aneks. Bibliografija*). Jame pateikta išsami ir vertinga susisteminta informacija apie rankraščius, jų provenienciją, senąsias signatūras, taip pat 68 iliustracijos.

Kiekviena knyga turi savo istoriją. Jerzy Kaliszuko veikalas taip pat. Turi jis ir ateitį. Šis darbas jau tapo itin reikšmingu moksliniu faktu, determinuojančiu tolesnius šios srities tyrimus. Perfrazuojant autorių, sakantį, kad „tai darbas apie tai, ko nėra“ (I, p. 10), galima teigti, kad sunaikinti kodeksai XXI a. buvo „prikelti“ antram gyvenimui ir tam tikra prasme tapo esančiais.

Rūta Čapaite
(Lietuvos istorijos institutas)

Lietuvos istorijos metraštis = The Year-Book of Lithuanian History = Jahrbuch für litauische Geschichte / Lietuvos istorijos institutas; redakcinė kolegija: Gintautas Sliesoriūnas (pirm.)... [et al]. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2019.

ISSN 0202-3342

2019 metai 1. – 2019. – 260 p. – Santr. angl. – Bibliogr. nuorodose ir str. gale. –

Metraštyje skelbiami reikšmingi 2019 metų pirmojo pusmečio Lietuvos istorikų darbai, istorijos šaltinių publikacijos, mokslo gyvenimas.

Mokslo žurnalas

Lietuvos istorijos institutas
LIETUVOS ISTORIJOS METRAŠTIS
2019 metai 1

Redaktorė *Ieva Puluikienė*
Maketuotoja *Žydronė Jakonytė*
Dailininkė *Audronė Uzielaitė*
Santraukas į anglų kalbą vertė *Ieva Vitėnienė*

2019 08 19. 17,58 leidyb. apsk. l. Tiražas 150 egz.

Išleido Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5, Vilnius, LT-01108
Spausdino UAB „Baltijos kopija“
Kareivių g. 13B, Vilnius